

УДК 94 (477) (092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/59-3-2>**Михайло САБІНСЬКИЙ,**

orcid.org/0000-0001-6059-4646

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) mikhailo.sabinskyi@gmail.com

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНКАХ ДІАСПОРНИХ ІСТОРИКІВ 1968–1989 РОКІВ

Мета дослідження полягає у відтворенні рецепції історіографічної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1968–1989 рр. Методологія дослідження передбачає поєднання традиційних для історіографічних праць принципів об'єктивності, (історизму, холізму і системності, а також ціннісного підходу до об'єкту вивчення) та загальнонаукових (узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-психологічний та історико-типологічний) методів наукової праці. Наукова новизна статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції історіографічної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1968–1989 рр. У підсумку відзначено, що опрацювання історіографічних сюжетів спадщини Великого Українця в діаспорній гуманітаристиці протягом другої половини 1960–1980-х рр., дозволяє відзначити виразну спеціалізацію грушевськознавчого дискурсу. Вона проявлялася у помітному зростанні кількості науково-дослідних студій, в яких здійснювалася спроба стереоскопічного вивчення обраної проблеми на підставі наявного кола джерел та із застосуванням актуального методологічного інструментарію. Коло цих проблем визначали доступні матеріали, в пошуках яких закордонні інтелектуали наполегливо опрацьовували західні колекції. У підсумку було створено низку новаторських студій, багато з яких і по сьогодні не втратили наукової цінності. З іншого боку, об'єктивна обмеженість документальної бази мала наслідком фрагментарність грушевськознавчого дискурсу та складність створення узагальнюючих історіографічних студій. Попри це, саме історіографічна література 1968–1989 рр. уможливила стрімкий поступ материкового грушевськознавства після проголошення української незалежності.

Ключові слова: М. Грушевський, інтелектуальна спадщина, українська закордонна історіографія, Л. Винар, рецепція.

Mykhailo SABINSKYI,

orcid.org/0000-0001-6059-4646

Postgraduate Student at the World History and Special Historical Disciplines Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) mikhailo.sabinskyi@gmail.com

THE INTELLECTUAL HERITAGE OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN THE ASSESSMENTS OF DIASPORA HISTORIANS 1968–1989

The purpose of the research is to reproduce the reception of the historiographic heritage of M. Hrushevsky in the Ukrainian foreign historiography of 1968–1989. The research methodology is based on the combination of traditional principles peculiar to historiographic works (objectivity, holism, historicism and systematicity, as well as a value approach to the object of study) and general scientific (generalization, comparison, analysis and synthesis), special and historical (historical and comparative, historical and genetic, historical and psychological, historical and typological) methods of scientific research. The scientific novelty of the article consists in the study of the little-known problem of the reception of the historiographic heritage of M. Hrushevsky in the Ukrainian foreign historiography of 1968–1989. As a result, it was noted that the study of historiographical studies of the legacy of the Great Ukrainian in diaspora humanitarianism during the second half of the 1960–1980s allows us to note the distinct specialization of the Hrushevsky studies discourse. It manifested itself in a noticeable increase in the number of research studies that attempted to study the chosen problem stereoscopically on the basis of the available range of sources and with the use of current methodological tools. The range of these problems was determined by the available materials, found in Western collections. As a result, a number of innovative studios were created, many of which have not lost their scientific value to this day. On the other hand, the objective limitation of the documentary base resulted in the fragmentation of the Hrushevsky studies scholarly discourse and the difficulty of creating generalizing historiographical studies. Despite this, it was the historiographical literature of 1968–1989 that enabled the rapid progress of mainland Hrushevsky studies after the declaration of Ukrainian independence.

Key words: M. Hrushevsky, intellectual heritage, Ukrainian foreign historiography, L. Vynar, reception.

Постановка проблеми. Широке вшанування століття з дня народження Михайла Грушевського в 1966 р. помітно посилило і утривало увагу української закордонної спільноти до різнопланової спадщини визначного історика. Свідченням цього були численні різножанрові публікації, кількість яких помітно зростала в роки відзначення чергових ювілеїв (1976 та 1986 роки) чи меморіальних (1984 р.) дат автора «Історії України-Руси». Лівова частка таких дописів мала виразний науково-популярний характер і була покликана долати сформовані в добу Визвольних змагань численні історіографічні стереотипи, роз'яснюючи читачеві багатоаспектність національного служіння М. Грушевського. Поряд із такою публіцистичною грушевськіаною з'являлися і праці дослідницького характеру, спрямовані на глибоке осмислення спадщини визначного інтелектуала. Вони створювалися на підставі постійно зростаючої джерельної бази і ґрунтувалися на методологічних здобутках західної соціогуманітаристики. Саме на цій дослідницькій за характером грушевськіані, сфокусованій на осмисленні інтелектуального доробку автора «Історії України-Руси», ми й зосередимося нижче.

Мета статті – відтворити рецепцію інтелектуальної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1968–1989 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні діаспорна грушевськіана має чималу літературу. Дещо її автори з'ясували і стосовно внеску закордонних інтелектуалів 1968–1989 рр. у переосмислення творчої спадщини автора «Історії України-Руси». Так, стисло цю проблему висвітлила у своїй монографії про Українське історичне товариство Алла Атаманенко (Атаманенко, 2010: 503-527). В свою чергу, діаспорний дискурс теоретичної грушевськіани у низці праць про методологічні погляди автора «Історії України-Руси» дослідив Віталій Тельвак (Тельвак, 2000; Тельвак, 2010). Особливості осмислення діаспорними інтелектуалами схолярних практик М. Грушевського з'ясували В. Тельвак і В. Педич (Тельвак, Педич, 2016). Втім, у працях цих та інших авторів цілісно не відтворено грушевськознавчі дискусії, які точилися протягом 1968–1989 рр. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У фокусі наукової грушевськіани досліджуваного двадцятиліття очікувано перебувала різнопланова історіографічна спадщина автора «Історії України-Руси». При цьому найбільше уваги українські закордонні інтелектуали присвятили подальшому осмисленню історичної схеми М. Грушевського. Важливо, що представники всіх поколінь та ідей-

них орієнтацій українських істориків на вигнанні були єдині у визнанні видатних концептуальних заслуг автора «Історії України-Руси». Про це, наприклад, писали у багатьох працях такі заслужені українські історики та молодші сучасники М. Грушевського як О. Оглоблин і Н. Полонська-Василенко. Ще один представник старшого покоління Микола Чубатий у праці «Українська історична наука» відзначив: «М. Грушевський своєю історичною схемою Історії Східної Європи ще 1904 р. виразно визначив, що належить до Історії України, а що ні. Історичну схему Грушевського всі Українці історики на батьківщині прийняли були як обов'язуючу» (Чубатий, 1971: 6).

Не менш високо оцінювали історіософську новацію М. Грушевського і представники середнього покоління. Так, перший очільник кафедри історії України у Гарвардському університеті О. Пріцак наголошував, що «важливим був факт, що Грушевський, коли назрів час (1904), мав почуття міри, гідності і відваги виступити як лицар (а не бунтівник) із поданням обґрунтування своєї схеми власне в офіційнім виданні Імператорської Академії Наук у Петербурзі, і то українською мовою» (Пріцак, 1973: 101-102). Цілком поділяв таке бачення й дещо старший за нього Микола Андрусяк, який звернув увагу на некоректність закидів М. Грушевському у його нібито некритичному замилюванні народництвом. За влучним спостереженням вченого, «його схема відокремлення історії України від «общерусскої» й очолювання ним новітньої української держави, відокремленої від московської, зробили з нього непримиренного з москалями українського історика – націоналіста-державника. [...] Тим то слід уважати його за українського національного історика-державника» (Андрусяк, 1978: 20).

Інший представник середнього покоління українських істориків на вигнанні О. Домбровський присвятив теоретичному конструкту автора «Історії України-Руси» розвідку під промовистою назвою «Вічно актуальна схема історії України». В ній він наголосив не лише на науковій, а й на громадській вартості концептуальної пропозиції визначного вченого, яка і за часів царату, і в комуністичній державі утверджує історичну самобутність українців. Пояснюючи читачеві суть новаторської пропозиції автора «Історії України-Руси», О. Домбровський зазначив: «М. Грушевський виказав, що історичний процес українсько-руського Півдня мав свій власний стиль історизму й кристалізувався зовсім незалежно від історичного процесу фіно-московської Півночі шляхом поглибленої диференціації в наслідок діяння

діаметрально різних антропогеографічних і геополітичних факторів східноєвропейського Півдня і Півночі» (Домбровський, 1985: 2).

Поряд із проблемами концептуальної спадщини М. Грушевського, продовжувалося поглиблене дослідження вибраних сюжетів його історіографічного доробку. Так, вдумливе осмислення ранньоісторичної проблематики в працях М. Грушевського у досліджуваній період продовжив знаний антикознавець О. Домбровський. Зокрема, спеціальну увагу він присвятив інтерпретації Геродотових свідчень про скіфів в «Історії України-Руси». На переконання історіографа, М. Грушевський виявив неабияке знання джерел і літератури предмету та високо розвинену інтуїцію історика-дослідника в розв'язуванні спірних проблем на підставі реальних даних джерельного матеріалу. Якщо ж немає тих реальних даних, відзначив О. Домбровський, то визначний історик бере під увагу можливості соціологічного, етнографічного, географічного й в кінці історичного характеру та висуває можливі гіпотези, основані на критичних міркуваннях досвідченого в методології науково-дослідної праці історика (Домбровський, 1968: 68).

В інших своїх розвідках О. Домбровський спробував з'ясувати теоретичні особливості ранньоісторичних реконструкцій визначного вченого. Зокрема, він спеціальну увагу присвятив специфіці тлумачення автором «Історії України-Руси» географічного чинника. Дослідник слушно вказав на те, що в етноцентричній системі історизму в М. Грушевського географічний фактор займає друге за важливістю місце після етнічного. Такий пріоритет історіограф слушно пов'язує з впливами позитивістів Генрі Бокля та його вчителя В. Антоновича. На прикладі ранньоісторичних реконструкцій М. Грушевського О. Домбровський переконливо продемонстрував те, «як соціолог-історик показав нам у першому томі своєї капітальної «Історії», як використовувати поодинокі варіанти географічного фактору при інтерпретації явищ, подій і фактів ранньоісторичного процесу на території України» (Домбровський, 1984: 110).

Зрештою, О. Домбровський запропонував читачеві власну спробу цілісної реконструкції теоретичної моделі визначного історика на матеріалах першого тому його великої праці. При цьому він наголосив, що «методологічна сторінка пра- й ранньо-історичного розділу Історії України-Руси М. Грушевського характерна своїми властивостями» (Домбровський, 1969: 65). До згаданих властивостей історіограф відніс домінування критичного й аналітичного методів, що

уможливили визначному вченому майстерно узагальнити порівняно скромне коло джерел і запропонувати читачеві такий образ доісторичної доби нашого минулого, що й по сьогодні не втратив своєї актуальності (Домбровський, 1969: 73; Тельвак, 2002: 17-34).

Поряд із опрацюванням класичних історіографічних сюжетів, досліджуваний період приніс низку оригінальних за постановкою грушевськознавчої проблематики праць. Так, знаний історик та економіст Микола Чировський уперше здійснив комплексну спробу з'ясувати особливості дискурсивних практик М. Грушевського як дослідника українського господарства. На початку своєї розвідки історіограф слушно відзначив, що на тлі дедалі зростаючої кількісно та якісно грушевськіани «вражає вбогість літератури про нього як дослідника розвитку українського народного господарства...» (Чировський, 1968: 1403). Натомість, твердить М. Чировський, саме в «Історії України-Руси» найповніше в літературі представлено генезу господарських практик нашого народу від найдавніших часів до кінця XVII ст. у всій їхній історичній різноманітності. Приваблює дослідника також методологічна сторінка історико-економічних студій М. Грушевського. На переконання М. Чировського, господарські відносини визначний історик трактував рівнорядно, як взаємозалежні, з іншими процесами – культурними, духовними, соціальними і політичними (Чировський, 1968: 1405).

Ще одним оригінальним історіографічним сюжетом, уперше опрацьованим у досліджуваній період, стало з'ясування особливостей історичної портретистики у спадщині М. Грушевського. Так, Теодор Мацьків відтворив рецепцію образу гетьмана Івана Мазепи в працях М. Грушевського. Дослідник слушно вказав, що серед іншого, своєю студією він мав на меті підважити тезу державницької історіографії про нібито послідовно критичне ставлення визначного історика до представників національної еліти. Змальовуючи подієвий та історіографічний контекст проблеми, Т. Мацьків переконливо показав цілковиту коректність історика при інтерпретації політики визначного гетьмана (Мацьків, 1984: 122). Відзначимо, що висновки Т. Мацьківа цілком поділяють і сучасні дослідники проблеми (Тельвак, 2008: 171, 360).

Не менш новаційну проблему «М. Грушевський і київська наукова традиція» актуалізував Л. Винар у своїй доповіді в УВАН 11 жовтня 1986 р. у рамках широкого відзначення закордонними інтелектуалами 125-ліття київської академічної традиції. При цьому дослідник зазначив,

що цю тему можна розглядати в трьох головних аспектах: 1) вклад М. Грушевського в розбудову наукового життя у Києві в різні періоди його діяльності; 2) наукова творчість історика, присвячена Києву, або його киевознавство; 3) висвітлення і аналіз істориком київської наукової традиції, зокрема його інтерпретація ролі Києва в історичному розвитку українського культурно-наукового процесу. Найдокладніше у своїй доповіді Л. Винар зупинився над третьою складовою теми, в якій також стисло обговорив наукову діяльність історика в Києві в 1920-их роках (Винар, 1986: 4).

Досліджуваний період приніс поглиблення проблематики рецептивної грушевськiани. Так, до сюжету критичних зауважень І. Франка на адресу «Історії України-Руси» звернувся О. Домбровський (Домбровський, 1970: 122–131). Традиційно для себе фокусуючись на ранньоісторичній тематиці, історіограф нав'язав до своєї більш ранньої розвідки і співставив Франкову критику перекладу та інтерпретації М. Грушевським свідчень Геродота про скифів із станом сучасного собі знання в цій галузі. У підсумку вчений дійшов аргументованого висновку, що Каменяр виявився більш вправним від молодшого колеги при перекладі та художньому опрацюванні Геродотових оповідань. Натомість, автор «Історії України-Руси» продемонстрував значно модерніше за свого геніального приятеля розуміння теоретичних засад історіописання (Тельвак, 2006–2007).

Зрештою, досліджуване двадцятиліття принесло першу спробу панорамного монографічного дослідження історіографічної спадщини творця «Історії України-Руси». Автором цієї студії вповні очікувано був засновник грушевськoзнавства Л. Винар. Його праця вийшла з нагоди вшанування півстоліття смерті М. Грушевського спочатку на сторінках мюнхенської «Сучасності», а згодом у доопрацьованому варіанті окремою книгою (Винар, 1985). Сам автор був свідомий важливості його студії, що стала ретельним підсумуванням і вдумливим переосмисленням всієї попередньої традиції (включно зі студіями самого автора) дослідження історіографічної спадщини М. Грушевського. «До певної міри – це піонерська праця», – наголошував він своїм читачам.

Архітектоніка книги передбачала висвітлення обраних дослідницьких сюжетів у вступній частині, п'яти розділах і низці додатків джерельно-бібліографічного плану. У першому розділі («Життєвий шлях і науково-організаційна діяльність») автор стисло охарактеризував головні біографічні факти героя своєї студії. При цьому він виопукував вплив В. Антоновича в науці та О. Кониського

в громадській праці на початку його історика, згадав про вагомість для українознавства діяльності історичної школи львівського й київського періодів, змалював постать ученого на тлі доби Визвольних змагань, охарактеризував кількісний еміграційний період, відтак зосередився на повороті діяча в Україну й розквіті під його керівництвом історичної науки протягом 1924–1930 рр. аж до тотального погрому української гуманітаристики та трагічного епілогу одного з її творців. В другому розділі – «Замітки про історіографічну спадщину Грушевського» – міститься докладна характеристика історичної схеми визначного вченого в контексті української національної історіографії, а також його «Історії України-Руси» й інших значних історіографічних текстів. У третій частині – «Михайло Грушевський і державницький напрям в українській історіографії» – автор з'ясовує особливості історіософсько-ідеологічної конфронтації між «народником» М. Грушевським та істориками-державниками (В. Липинським, С. Томашівським, І. Кривецьким, Д. Дорошенком та Б. Крупницьким). Четвертий розділ «Історична школа М. Грушевського та її значення» поділяється на два підрозділи про львівську й київську історичні школи. В них Л. Винар з'ясовує персональний склад і характеристику однієї й другої школи. Відтак, у п'ятій частині – «Погром і знищення історичної школи Грушевського» – автор змальовує картину поступової реалізації комуністичною владою плану з цілковитого зачищення інтелектуального простору радянської України від конкурентних дискурсів, що закінчилося таємничою смертю історика на Кавказі. В додатках Л. Винар передрукував його статтю «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», а також подав читачеві «Бібліографічні джерела до вивчення життя М. Грушевського» і «Вибрані видання Л. Винара про М. Грушевського».

Проаналізована монографія, що вийшла у зменшеному «захлявному» форматі для легшого поширення в Україні, викликала чимале зацікавлення серед читаючої публіки та колеґ-істориків. Останні одностайно відзначали, що автор як найбільш авторитетний грушевськoзнавець дав студію новаторську за піднятими проблемами та надзвичайно ґрунтовну за джерельним рівнем їхнього опрацювання. О. Домбровський у своїй рецензії відзначив: «Треба привітати працю нашого історика Любомира Винара як чергове надбання на шляху його невтомних і довголітніх студій в домені Грушевськiани. За те він заслуговує на почесне звання гідного

представника-послідовника існуючої в духовому розумінні школи Михайла Грушевського на дальших етапах розвитку української національної історіографії» (Домбровський, 1987: 4).

У досліджуваний період також актуалізувалося осмислення доробку Грушевського-літературознавця. Так, вперше в грушевськознавстві завдяки Богдану Романенчуку було здійснено комплексний аналіз історико-літературної та літературознавчої спадщини визначного історика (Романенчук, 1969). Вже на початку своєї розвідки дослідник слушно відзначив, що «слава М. Грушевського як найбільшого та найвизначнішого історика України зовсім притьмила його значення як літературного діяча». Далі автор послідовно реконструює творчі ампула вченого як письменника, літературного критика та історика літератури. Також літературознавець звертається до белетристичної спадщини М. Грушевського. Припускаючись незначних фактологічних помилок (наприклад, твердячи, що юнак писав під псевдонімом Микита, а не Михайло Заволока), Б. Романенчук всебічно з'ясував особливості літературного дискурсу юнацької, а відтак і зрілої прози визначного історика. При цьому особливу увагу він присвятив осмисленню ідейних підвалин історичної белетристики М. Грушевського, зокрема, таких його творів, як «Хмельницький в Переяславі» та «Ярослав Осмомисл».

Зрештою, Б. Романенчук звертається до спадщини М. Грушевського як літературного критика. На численних прикладах дослідник показує оригінальність і проникливість літературознавчих спостережень історика, що цілком були акцепто-

вані його авторитетними колегами, які досліджували тогочасне українське письменництво. Звертається він також і до проблеми концептуальних засад літературознавчого дискурсу автора «Історії України-Руси», на багатьох прикладах доводячи еkleктичний характер сконструйованої ним теорії. Насамкінець, дослідник підняв і малознану проблему рецепції художньої та критико-літературної творчості М. Грушевського в інтелектуальному просторі першої третини ХХ ст., показавши чималу впливовість його ідей і спостережень.

Висновки. Підсумовуючи опрацювання історіографічних сюжетів спадщини Великого Українця в діаспорній гуманітаристиці протягом другої половини 1960–1980-х рр., відзначимо виразну спеціалізацію грушевськознавчого дискурсу. Вона проявлялася у помітному зростанні кількості науково-дослідних студій, в яких здійснювалася спроба стереоскопічного вивчення обраної проблеми на підставі наявного кола джерел та із застосуванням актуального методологічного інструментарію. Коло цих проблем визначали доступні матеріали, в пошуках яких закордонні інтелектуали наполегливо опрацьовували західні колекції. У підсумку було створено низку новаторських студій, багато з яких і по сьогодні не втратили наукової цінності. З іншого боку, об'єктивна обмеженість документальної бази мала наслідком фрагментарність грушевськознавчого дискурсу та складність створення узагальнюючих історіографічних студій. Попри це, саме історіографічна література 1968–1989 рр. уможливила стрімкий поступ материкового грушевськознавства після проголошення української незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусак М. Михайло Грушевський як історик – народник і державник. *Записки НТШ*. 1978. Т. СХСІV. С. 7–20.
2. Атаманенко А. *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*. Острог, 2010. 672 с.
3. Винар Л. *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті*. Мюнхен, 1985. 120 с.
4. Домбровський О. М. Грушевський і київська наукова традиція. *Свобода*. 1986. № 214. С. 4.
5. Домбровський О. Вічно актуальна схема історії України. *Свобода*. 1985. № 26. С. 2.
6. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 103–110.
7. Домбровський О. Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського. *Український історик*. 1968. Ч. 1–4. С. 60–68.
8. Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського. *Український історик*. 1970. Ч. 1–3. С. 122–131.
9. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського. *Український історик*. 1969. Ч. 1–3. С. 65–73.
10. Домбровський О. Нове надбання на полі української історіографії. *Свобода*. 1987. № 16. С. 4.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 111–122.
12. Прицак О. *Чому катедри українознавства в Гарварді?* Кембридж, 1973. 225 с.
13. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник і літературознавець. *Альманах провидіння на 1969 рік*. 1969. С. 107–129.
14. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.

15. Тельвак В. Проблема «Франко-Грушевський» в українській історіографії. *Український історик*. 2006–2007. № 4 / 1–2. С. 183–199.
16. Тельвак В. *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття)*. Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. 236 с.
17. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
18. Тельвак В. *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ – Дрогобич, 2008. 494 с.
19. Тельвак В., Педич В. *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Львів, 2016. 440 с.
20. Чировський М. Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Визвольний шлях*. 1968. Кн. XI–XII. С. 1403–1417.
21. Чубатий М. *Українська історична наука (її розвиток та досягнення)*. Філадельфія, 1971. 53 с.

REFERENCES

1. Andrusiak, M. (1978). Mykhailo Hrushevskyyi yak istoryk – narodnyk i derzhavnyk [Mykhailo Hrushevskyyi as a historian is a populist and statesman]. *Zapysky NTSh*. T. CXCIV. S. 7–20.
2. Atamanenko, A. (2010). *Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist* [Ukrainian historical society: ideas, figures, activities]. Ostroh. 672 s.
3. Vynar, L. (1985). *Naivydatnishyi istoryk Ukrainy Mykhailo Hrushevskyyi (1866 – 1934). U 50-littia smerty* [Mykhailo Hrushevskyyi (1866–1934), the most outstanding historian of Ukraine. On the 50th anniversary of death]. Miuukhen. 120 s.
4. Dombrovskyyi, O. (1986). M. Hrushevskyyi i kyivska naukova tradytsiia [M. Hrushevskyyi and the Kyiv scientific tradition]. *Svoboda*. № 214. S. 4.
5. Dombrovskyyi, O. (1985). Vichno aktualna skhema istorii Ukrainy [An eternally relevant scheme of the history of Ukraine]. *Svoboda*. № 26. S. 2.
6. Dombrovskyyi, O. (1984). Heohrafichni faktor v rannoistorychnii skhemi «Istorii Ukrainy-Rusy» M. Hrushevskoho [The geographical factor in the early historical scheme of “History of Ukraine-Rus” by M. Hrushevskyyi]. *Ukrainskyi istoryk*. Ch. 1–4. S. 103–110.
7. Dombrovskyyi, O. (1968). Herodotova Skytiia v Istorii Ukrainy-Rusy M. Hrushevskoho [Herodotus’ Scythia in M. Hrushevskyyi’s History of Ukraine-Rus]. *Ukrainskyi istoryk*. Ch. 1–4. S. 60–68.
8. Dombrovskyyi, O. (1970). Krytychni zavvaha I. Franka do «Istorii» M. Hrushevskoho [I. Franko’s critical comments on M. Hrushevskyyi’s “History”]. *Ukrainskyi istoryk*. Ch. 1–3. S. 122–131.
9. Dombrovskyyi, O. (1969). Metodolohichni osnovy doslidiv nad rannoii istoriieiu Ukrainy M. Hrushevskoho [Methodological foundations of research on the early history of Ukraine by M. Hrushevskyyi]. *Ukrainskyi istoryk*. Ch. 1–3. S. 65–73.
10. Dombrovskyyi, O. (1987). Nove nadbannia na poli ukrainskoi istoriohrafii [A new acquisition in the field of Ukrainian historiography]. *Svoboda*. № 16. S. 4.
11. Matskiv, T. (1984). Hetman Ivan Mazepa v pratsiakh M. Hrushevskoho [Hetman Ivan Mazepa in the works of M. Hrushevskyyi]. *Ukrainskyi istoryk*. Ch. 1–4. S. 111–122.
12. Pritsak, O. (1973). *Chomu katedry ukrainoznavstva v Harvardi?* [Why departments of Ukrainian studies at Harvard?]. *Kembrydzh*. 225 s.
13. Romanenchuk, B. (1969). Mykhailo Hrushevskyyi yak pysmennyk i literaturoznavets [Mykhailo Hrushevskyyi as a writer and literary critic]. *Almanakh provyidinnia na 1969 rik*. S. 107–129.
14. Telvak, V. (2000). Vyvchennia istoryko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (1939-1990 rr.) [Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskyyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. Vyp. 35-36. S. 354-366.
15. Telvak, V. (2006-2007). Problema «Franko-Hrushevskyyi» v ukrainskii istoriohrafii [The “Franko-Hrushevskyyi” problem in Ukrainian historiography]. *Ukrainskyi istoryk*. № 4 / 1–2. S. 183–199.
16. Telvak V. (2002). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Theoretical and methodological foundations of the historical views of Mykhailo Hrushevskyyi (late 19th-early 20th centuries)]. Niu-York-Drohobych. 236 s. [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevskyyi studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo*. № 3. S. 29–35. [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykyv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Creative Heritage of Mykhailo Hrushevskyyi in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930s)]. Kyiv-Drohobych. 494 s. [in Ukrainian].
19. Telvak V., Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho* [Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskyyi]. Lviv. 440 s. [in Ukrainian].
20. Chyrovskyyi, M. (1968). Mykhailo Hrushevskyyi yak doslidnyk ukrainskoho gospodarstva [Mykhailo Hrushevskyyi as a researcher of the Ukrainian economy]. *Vyzvolnyi shliakh*. Кн. XI–XII. S. 1403–1417.
21. Chubatyi, M. *Ukrainska istorychna nauka (ii rozvytok ta dosiahnennia)* [Ukrainian historical science (its development and achievements)]. Filadelfiia, 1971. 53 s.